



Detalj av laggstråket som är märkt med året 1833 och dekorerad med en fälros. Fälrosdekorationer kan man ofta se inskurna på laggkärl och andra träföremål. Fälrosorna, som brukar finnas på locken till säljägarnas fälbyttor, har kanske gett upphov till benämningen. Fälrosen är en skyddssymbol.

Göran Strömfors visar här i Kvarkens båtmuseum hur spåret (laggen) för ett laggkärls botten gjordes med ett laggstråk. Laggstråket lades på stavarnas överkanter med rivstålet mot stavarnas insida. Med vänster hand på det kortare handtaget och höger hand på det längre handtaget vreds laggstråket runt med kraft flera varv tills laggens spår markerats eller skurits ut på tunnans och stavarnas insida. Foto Håkan Genberg

Mars 2021 Månadsbild BRINKENS MUSEUM

Laggstråk (Laggstråttje)

Laggstråket är ett av flera speciella verktyg som använts vid tillverkning av laggkärl.

Tunnor och tinor, kaggar och kuttingar, byttor och bunkar, såar, stävor och stop, är bara några namn på laggade träkärl som förr var oundgängliga i hushållen – och alla gjordes de för hand med enkla verktyg.

Verktygen som behövdes för tillverkningen av olika laggkärl fanns i gården: täljxor, sågar, knivar, olika hyvlar, stämjärn, passare, borrar samt några enkla specialverktyg: *laggstråk* eller *tunnrivare*, *bandkniv*, *bandbråk* och *bandhake*.

Laggstråken (spårsåg, skärrivare, tunnrivare) är gjord av trä med ett insatt skär- eller rivstål. De användes för att dra upp ett stråk (en lagg) för inpassning av botten och lock till laggkärl sedan laggkärl eller tunnan bandats. Laggstråken användes i första hand för skära in laggen i tunnor och större laggkärl som skulle förses med en eller två botten efter det kärlet hade bandats. I mindre laggkärl skars laggen ut med en spårkniv eller laggmejsel i varje stav innan stavarna slogs fast mot botten.

Vid Brinkens museum och i Kvarkens båtmuseum i Malax kan olika typer av laggverktyg och laggkärl studeras.

Håkan Genberg



Detaljbild av tandat skärstål.

Med denna andra typ av laggstråk med ett tandat skärstål kunde spåret (laggen) skäras färdig med en gång. Träkilens läge på detta laggstråk kan ändras för att få ett lämpligt avstånd mellan laggen och kärlets öppning. Det här laggstråket skulle också vridas runt kärlets öppning ett antal gånger tills spåret fick rätt djup för inpassning av kärlets botten. Bilden nedan visar samma laggstråk som i bilden ovan.



I KVARKENS BÅTMUSEUM finns en laggkärlsutställning (nedan). I den finns fyra planscher som visar hur tillverkningen av laggkärl gick till. Här kan man också se olika redskap som användes vid tillverkningen.

Foton: Håkan Genberg och Göran Strömfors (även layout).





Dörrsängen i Tufvasgården. Sängen är bäddad med ett stoppat vaddtäck och lakan samt tre dynor. Framför öppningen till nedre sängen hänger ett rött och svartruttigt förlåtan samt ett långt handkläde. Framför övre sängen hänger ett franslakan.



Innersängen i Tufvasgården med en kärilshylla mot sänggaveln. I sängen skymtar en fårskinnsfäll. Den här sängen är också försedd med förlåtan, handkläde och ett franslakan.

Februari 2021 Månadsbild
BRINKENS MUSEUM

Högsängen (Fållåtansienje)

De väggfasta högsängarna har varit mycket vanliga i de flesta gårdar i Malax och även i övriga delar av Österbotten under 1800-talet och några årtionden in på 1900-talet. *Fållåtansienje* kallades sängtypen. Benämningen **förlåtan** kommer från det förhänge (sparlakan) som kunde dras för öppningen till den nedre sängen. **Förlåtanet** skyddade de sovande mot kyla och drag i de kalla stugorna vintertid. Det tjänade även som insynsskydd.

Storstugan i **Tufvasgården** vid Brinkens museum är möblerad helt lika de flesta gamla österbottniska stugorna. De två högsängarna är placerade diagonalt i varsitt hörn av stugan. Det har varit den vanliga placeringen i stugor med två högsängar. Sängen som står intill dörren till stugan kallas **dörrsängen** (*dörasienje*). Den andra sängen, som står i stugans inre hörn, kallas **innersängen** (*innaschjienje*). För att komma upp i övre sängen användes trappsteg som är utskurna i den bakre sängstolpen eller fötsteg fastsatta på sängstolpen.

Mot innersängsgaveln står vanligtvis en kärilshylla (*tjärelshylo*). I den öppna kärilshyllan förvarades några av husets tallriker och fat, *tjäreldre*. Kärilshyllan står på ett skåp som innehåller fler husgerådssaker. Skåpet är nertill försedd med två dörrar och upptill två övre utdragslådor.

Att bädda upp en förlåtansäng utvecklades i Österbotten till en konst för sig. Idag kan uppbyggda sängar med vackra sängtextilier, vävda av flitiga och hantverkskunniga kvinnor, studeras i många hembygdsmuseer.

Underst i sängen, *fållåtansienje*, lades ett lager vältröskad råghalm. På halmen lades en **halmdyna** (*stodyno*) som var fylld med mjuk kornhalm. Ovanpå halmdynan låg **bolstret** (*bållstre*) av hemvävt randigt tyg. Bolstret var fyllt med rörlugg eller dun.

Bolstret täcktes med en färgad och randig **yllevepa** som tjänade som underlakan. *Stampaväipona* kallades de helyllevepor som behandlats i en vadmalstamp. Efter stampningen blev veporna nästan outslitliga. Under den varma årstiden ersattes ylleveporna av lakan som var vävda av hampa. Linnelakan var ovanliga under hela 1800-talet.

Under den kalla årstiden användes **fårskinnsfällar** som sängtäckan. Fällarna var täckta med **fälltäckan** med vackra rutmönster i olika färger och som var fastsydda på fällarnas skinsida.¹

Fållåtansienje me fållåtan, hannklie vi huveienda, höijane, feäldi ti ha yvi på vintri, stäppatettje på såmari å väipo ondi se ti ligg på. Onje finns i TuufvasgoåLi vi Brinkens museum i Malax. Tier finns fyra fållåtansiengar ti skååd på.



Detaljbild av spetsar på ett franslakan och ett av flera vackra handkläden som finns i Brinkens museums textilsamling.

I äldre tider användes också **ryor** som täcken. Lakan användes inte under fällan. Stoppade vaddtäckan (*stoppatettje*) och linnelakan kom i bruk sommartid mot slutet av 1800-talet och började så småningom ersätta fällan och fälltäckan även vintertid.²

En speciell typ av lakan var de s.k. *fransalakane* som användes som förhänge vid översängen. Franslakan användes också som duk på julbord med ett fälltäck över så att fransarna syntes.

Vid sängens huvudända hängde ett smalt förhänge, **handklädet** (*hannklie*) med knutna spetsar.

Vanligtvis hade man tre **huvuddynor** med dynvar (*ynghuschvaar*). En dyna hade ett röd-vittruttigt dynvar, en dyna med vitt och en dyna med rutigt dynvar som låg överst i sängen. Dynorna var lika långa som sängens bredd.

Håkan Genberg

Källor

Hagback, Siri. *Anteckningar av Emeri Backman* (f. Sarin 1908).
Ahlbäck, Ragna. *Kulturgeografiska kartor över Svenskfinland*. Helsingfors 1945.
Lång-Kivilinna, Gunilla. *Interiören*. Österbottens konstkommission, Vasa 2005.
Dahl, Hjärdis. *Textilslöjd i Korsnäs*. Folkloristiska och etnografiska studier V. Helsingfors 1934.
Grans, Elvi. *Kvinnlig hemslöjd i Petalax*. Petalax historia II. Vasa 1983,

¹ Se Månadens bild *Långgullsfällan* i februari 2013.

² Se Månadens bild *Lapptäckan* i mars 2018.



Den stora ljudtratten, som också finns i museet, visas här monterad på fonografen.



Fonografen som finns i Brinkens museum är sannolikt en "Edison Standard Phonograph, Type D", en typ av fonograf som tillverkades 1908–1911.

Fonografen har tillhört **Anni Somppi** (1912–1986) och hennes föräldrar **Juho Somppi** och **Ida** (f. Sperring). När Juho och Ida kom hem igen till Malax från sin Amerikavistelse i början på 1900-talet hade de fonografen med sig. År 1987 donerades fonografen till Malax museiförening av Anni Somppis arvingar.

Vaxrullarna med inspelat tal eller musik förvarades i cylindriska pappaskar med påtryckt reklam (bilden nedan).

Fonografen

Fonografen var den första fungerande apparaten som kunde spela in en mänsklig röst och musik och sedan spela upp det talade eller musiken. Fonografen var en föregångare till grammfonen.

Mekaniska speldosor, som kunde återge musikstycken, hade visserligen funnits redan i slutet på 1700-talet, men de hade ingen inspelningsmöjlighet. Speldosornas fjäderverk drev runt en cylinder på vilken ett antal metallpiggarna med bestämda avstånd var fästade. När cylindern roterade knäppte metallpiggarna på olika långa metalltungor, vilka gav ifrån sig olika toner. På de mer avancerade speldosorna kunde cylindern förskjutas i sidled för att sedan återge nya musikstycken.

I mitten på 1800-talet var det flera som försökte uppfinna en apparat som skulle kunna spela in ljud och sedan återge ljudet. Den som lyckades bäst var den amerikanska uppfinnaren **Thomas Alva Edison** (1847–1931) som år 1877 fick patent på en apparat som kunde spela in röster och andra ljud på mekanisk väg. Edison kallade sin uppfinning **Phonograph**.

På en fonograf är ljudlagringsmediet vaxrullar, dvs. lösa ihålliga cylindrar som är täckta av vax och som används både vid inspelning och vid uppspelning.

Cylindrarna tillverkades av olika hårda material för att vara hållbara och slitstarka. De var cirka 105 millimeter långa och hade en diameter på cirka 55 millimeter. De spelades med en hastighet av cirka 160 varv i minuten. De äldsta och första rullarna hade en speltid på cirka två minuter. Senare utvecklade rullar hade en speltid på cirka fyra minuter. Rullarna levererades till kunderna i cylindriska pappaskar med lock och reklam på askarna.



Vid en inspelning sattes en ograverad vaxrulle fast i en roterande anordning i fonografen. Vaxrullen roterade med konstant hastighet under inspelningen samtidigt som den sakta försköts längs sin axel. Vaxrullens ljudspår graverades av en metallnål som var ansluten till ett membran i fonografen. När ljudvågorna från tal eller musik träffade membranet började det vibrera i takt med ljudvågorna och fick nålen att gravera in ljudspår med varierande djup i den roterande vaxrullen. Ljudvågorna förstärktes genom fonografens stora tratt som man talade eller spelade i.

Vid ljuduppspelning fungerar fonografens tratt som högtalare. När ljudet från vaxrullen spelades upp användes en annan och rundspetsad nål ansluten till membranet. Spåren på vaxrullarna kunde suddas ut och användas vid en ny inspelning.

Fonograferna förbättrades av olika tillverkare under 1890-talet och i början på 1900-talet. Ljudåtergivning från fonograferna var inte den bästa, men intresset för den nya typen av tal- och musikunderhållning var ändå mycket stort redan från början när de första fonograferna började marknadsföras.

Fonograferna hade sin storhetstid under första årtiondet av 1900-talet och tillverkades och såldes till 1920-talet, men redan då hade grammfonen nästan helt tagit över marknaden.

Håkan Genberg